

אוטופיה ומדיניות

שלום רצבי

יוסף גורני, מדיניות ודמיון: תכניות פדרליות במחשבה המדינית הציונית, 1917–1948, יד יצחק בן-צבי והספריה הציונית, ירושלים 1993, עמ' 244

בתהליך מתמשך מאז ראשיתו של המפעל הציוני, שהלך והתעצם עם מאורעות הכותל ב-1929, התגבשה השקפה טראגית על שאלת ארץ-ישראל. על-פי השקפה זו הקונפליקט בין יהודים לערבים הוא בלתי ניתן לפתרון, מכיוון שהוא קונפליקט בין שתי תביעות צודקות, שאי-אפשר ליישב ביניהן. עם עליית הנאצים לשלטון והצורך להמציא מקלט ליהודים, ובמקביל – עם ההתנגדות הגוברת של הערבים לציונות, השקפה טראגית זו הלכה והתבססה בקרב יותר ויותר ציונים. משמעותה המידית היתה ראיית הסכסוך היהודי-ערבי כגורם קבוע בתוך מסכת הגורמים שבמסגרתם צריכות הציונות, ומאוחר יותר מדינת ישראל, לפעול. ואכן ההיסטוריוגרפיה הציונית והארץ-ישראלית, כפי שמתחייב אף מטבעה, התמקדה ביחסים המדיניים בין היהודים לבין הבריטים והערבים בשאלת ארץ-ישראל.

עניינה של ההיסטוריוגרפיה היה אפוא בתחומים הממשיים של מערכת היחסים המדיניים הסבוכה, דהיינו – בשיקולים מדיניים, בדרך הדיפלומטית, במדינאים ובהשפעת אישיותם על מהלך האירועים, וכמובן, במאבק הצבאי שנתלווה לכל זה. משום כך, רק טבעי הוא שתפיסות מדיניות ארוכות-טווח לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי, המושתתות ממהותן על הנכסף ולא על הישגו 'כאן' ו'עכשו', זכו למעמד משני, לצד ניתוח המהלכים המדיניים ותיאור הנפתולים הדיפלומטיים, וגם זאת, כמובן, רק אם זכו למעמד של התייחסות כלשהי. כפי שאומר גורני בספרו:

למעשה הן נדחקו לקרן הזווית, שבה נערמים שברי תכניותיהם-חלומותיהם של האישים הפועלים בשדה המדיני. כך בהיסטוריוגרפיה, ולא כן בהיסטוריה. שהרי זו מונעת לעתים בכוחות החותרים למטרות, שהן מעבר למציאות הקיימת, והכוחות האלה ניכרים בייחוד במצבים מהפכניים, בשעות המפנה בתולדותיהם של עמים או חברות, או במה שאני מכנה 'צמתים היסטוריים' (עמ' 5).

עוול זה בא לתקן מחקרו הנוכחי של פרופ' יוסף גורני, מבכירי חוקריה של

ההיסטוריה היהודית החדשה בכלל, ושל התנועה הציונית לענפיה והיישוב בפרט, בספרו החדש מדיניות ודמיון: תכניות פדרליות במחשבה המדינית הציונית 1917-1948.

משמע, אין המחקר שלפנינו חותר כדרכו של מחקר היסטורי, השואף להישאר בגבולות שהטוותה ההיסטוריוגרפיה, לחישוב המגעים בין מדינאים יהודים למדינאים ערבים. זאת כשם שאין המחקר בודק את הכוחות שקידמו או עיכבו פתרון או פתרונות אפשריים לסכסוך היהודי-ערבי. מטרתו מצומצמת יותר, ובה בעת רחבה יותר, ואם תרצה אף היסטורית יותר. שכן ענייננו הוא בראש ובראשונה באותן שאיפות וכוחות המהווים מבחינה מסוימת את אזור הדמדומים 'הלא-מודע' של ההתרחשות ההיסטורית. וכשם שבחיי אדם לא תמיד מוצאים הכוחות, השאיפות והדחפים של הלא-מודע ביטוי בחיים הנחווים, כך גם אותם כוחות ושאיפות של 'אזור הדמדומים', כניבו של גורני, פעמים זוכים למימוש או לפחות לביטוי במציאות, ופעמים לא.

אמנם גם בספר מדיניות ודמיון דן גורני בתכניותיהם ארוכות-הטווח של מדינאים ציונים שונים כמו ז'בוטינסקי, דוד בן-גוריון ושלמה קפלנסקי לפתרון הסכסוך היהודי-ערבי, כשם שדן בהם במחקרים קודמים שלו, לדוגמה במחקרו הבעיה היהודית והשאלה הערבית. ברם, אם מחקריו הקודמים עמדו בתחומים שקבעו כלליה של ההיסטוריוגרפיה, הרי שהספר הנוכחי חורג כאמור מתחומיה השגורים של ההיסטוריוגרפיה וגולש אל אזור הדמדומים, המהווה לעתים, בדרך של פרדוקס, את הכוח הלא-מודע המניע את ההתרחשות. מאחר שמטבע הדברים תכניות אלה, שמקומם באזור הדמדומים ושלא נטלו חלק בעשייה הפוליטית, אינן בהישג ידו של הקורא הרגיל, צירף גורני למחקרו אוסף של כל התכניות הפדרטיביות הנדונות במחקר. כפועל יוצא מכך, מהווה החיבור שלפנינו גם מעין אנתולוגיה של התכניות ארוכות-הטווח לפתרון הסכסוך על ארץ-ישראל.

אין זה מתפקידה של רשימה זו להקיף את מלוא ממצאיו המרתקים של המחקר שלפנינו, כדוגמת הקרבה שבין הגישה הפונדמנטליסטית של הרוויזיוניסטים לגישה הפונדמנטליסטית של חברי השומר-הצעיר, בנקודות ההשקפה שבגישתם הפרגמטית-אופרטיבית של בן-גוריון וחיים ויצמן. בחרתי להסב את תשומת הלב אל אותו פן שבו, לעניות דעתי, טמונה חשיבותו הרבה של החיבור מדיניות ודמיון. יתר על כן, בפן זה, כפי שאראה להלן, מצוי סוד ייחודה וממילא התנאי להשרדותה של התנועה הציונית כתנועה טוטלית, ולא דווקא כתנועה פוליטית לאומית במובן השגור. שכן, בהצגת התכניות ארוכות-הטווח ליישוב הסכסוך היהודי-ערבי באנתולוגיה שלפנינו ובהארתן, מעבר לחשיבותן המעשית, בימים המהווים 'צומת היסטורית' ושבהם שבות ומועלות על סדר היום המדיני הצעות-פתרון - בעלות אופי פדרטיבי במידה זו או אחרת - לסכסוך המלווה את הציונות מאז ראשיתה, יש כדי ללמד:

שהיסוד האוטופי במדיניות הציונית לא היה סרח-עודף שולי חסר חשיבות, או לוויית-חן מלאכותית, היפה למדינאים להתקשט בה, אלא היה מובנה בה

בעצם טבעה. הוא שכן באישיותם של מנהיגיה מעצבי דרכה; היה לו חלק בתכניות ארוכות-הטווח להסדר היחסים בין שני העמים; הוא השפיע על השאיפה למצוא הלימה בין הפתרונות המדיניים לבין – האידיאלים והזכויות הלאומיים של היהודים ושל הערבים; הוא שימש אמת-מידה מוסרית לאבחנה בין שיטות ואמצעי מאבק מזוין מותרים ואסורים; והוא אשר העניק לתנועה ולמנהיגיה את הכוח לדבוק בחזון מדיני, לעתיד לבוא, בתנאי הווה שהיו מנוגדים לו (עמ' 4).

ואכן, העיתוי שבו הועלו התכניות בעלות ההיבט הפדרלי, כניבו של גורני, או למצער נֶהְגוּ בלבד – כמו בתכניתו של ז'בוטינסקי מ-1918 – מעיד גם על ההיבט האוטופי, דהיינו: חתירה ליישובן של מצוקות חברתיות-מדיניות, המובנות לתוך המציאות שאֵתה הוטל על הציונות להתמודד. על כן נמצא בהן לצד ההיבט האוטופיסטי אף את ההיבט הפרגמטי, שעיקרו השאיפה, המקובלת על כל זרמיה של הציונות, להפיכת היהודים לרוב בארץ-ישראל. משום כך פעמים ניכר בעליל, שההיבט הקונפדרטיבי בא לתת מעין פיצוי לערביי ארץ-ישראל על אֶבְדֵן הרוב שלהם בארץ-ישראל.

כך, למשל, התכניות המנותחות בפרק הראשון של הספר – לידתן והורחן במצוקה שאל תוכה נקלעה הציונות אחרי הצהרת בלפור. מצוקה זו נבעה בראש ובראשונה מההתנגדות הערבית לציונות, שלבשה כבר במאורעות 1920–1921 ביטוי אלים. אולם מה שחשוב יותר הוא שההתנגדות הערבית אילצה את הממשלה הבריטית להגדיר ביתר דיוק את מחויבויותיה ב'הצהרת בלפור'. ואכן פריה של התנגדות זו הוא הספר הלבן של 1922, שעיקרו הגבלת שאיפותיה של הציונות, הן ביחס לארץ-ישראל והן בשאלת היקף העלייה אליה.

על השילוב של ההיבטים האוטופיסטיים והפרגמטיים ניתן ללמוד אף מהצעותיו של בן-גוריון בשנות השלושים ועד גיבושה של תכנית בילטמור ב-1942. כשם שבעקבות העלייה הרביעית – שהיתה גדולה מכל קודמותיה – התגבשה אצל ז'בוטינסקי תורת 'קיר הברזל', כך עבור בן-גוריון היתה העלייה החמישית – שהפיחה תקווה גדולה בציונות והפכה את השאיפה לרוב יהודי ליעד מציאותי – אבן הראשה להנחת הֶסֶדֶר פדרלי בין יהודים לערבים. בן-גוריון זונח את תכנית הפדרציה הדו-לאומית בארץ-ישראל למען מדינה יהודית כחלק מקונפדרציה ערבית-אזורית. על-ידי תפיסה חדשה זו שאף בן-גוריון – שבעקבות העלייה החמישית המסיבית ראה את המדינה היהודית לא כחזון רחוק למועד אלא כמטרה קרובה לעין – ליצור איזון בין שאיפותיהם הצודקות וההגיוניות של היהודים למדינה ולרוב לבין זכויותיהם הלאומיות הצודקות אף הן של הערבים. משום כך הוא הדגיש, וחזר והדגיש כי הקונפדרציה היא זו שתיתן פיצוי לערביי ארץ-ישראל על אֶבְדֵן מעמד הרוב במדינה שתקום בארץ-ישראל. אולם רצונה של בריטניה לפייס את העולם המוסלמי והערבי, כהכנה לקראת מלחמת העולם השנייה, הביא להרעת מעמדה של הציונות ולגניזת החלום הקונפדרטיבי, עם מדינה בעלת רוב יהודי. הילכך טבעי הוא שבוועידת

השולחן-העגול ב-1939, ערב פרסומו של הספר הלכן, שעיקרו ביטול התחייבויות של בריטניה לציונות בהצהרת בלפור, שבה הציונות לתכנית הפדרלית ולעקרונ הפריטט.

על מנת להבין את היסוד האוטופי שבתכניות לעתיד היחסים בין העם היהודי לערבי, כפי שהעלו אותן המדינאים הציונים, מצביע גורני על שלושה ממדים שהיו שזורים במעשה הפוליטי של הציונות מראשיתה: הממד הבינלאומי, 'הלא הוא המאמץ הרצוף של הדיפלומטיה הציונית ליצור מערכת יחסים עם המעצמה השלטת באזור, שתהיה מבוססת על אינטרסים מדיניים הדדיים' (עמ' 3); הממד הבין-קהילתי. עיקרו הניסיון, הפרגמטי על-פירוב, למצוא הסדרים משותפים שיאפשרו את הקיום זה בצד זה של שני העמים בארץ-ישראל; ואחרון אחרון, התכניות המדיניות העתידיות של התנועה הציונית, והרעיונות לעיצוב מערכת יחסים הוגנת ונאורה בין שני העמים הנאבקים על אותה פיסת אדמה. בממד זה, שיסודו למעשה באי-הסתפקותה של הציונות בפתרונות הפרגמטיים של ההווה, משתקפת שאיפתה האוטופית של הציונות. עיקרה של שאיפה זו הוא חתירה תחת ה'קיום זה בצד זה', שהושג בדרכים פרגמטיות, דהיינו תחת אילוץ של מציאות מסוכסכת, ושכל קיומו מותנה במציאות שחייבת לבוא לידי תיקון. במקום הקיום זה בצד זה יבוא 'קיום זה עם זה' (ראה עמ' 3-4).

הואיל ומדובר במדינאים, שלקחו חלק פעיל ולפעמים כמו בן-גוריון או ז'בוטינסקי אף חלק פעיל ביותר בעיצוב המציאות הפוליטית, ובתכניות מדיניות לפתרון בעיות מדיניות, ולאודווקא בהוגים שהגותם נושאת צביון אוטופי, גורני טובע את המושג 'ריאליזם אוטופי'. שכן רק בו יש, לטענתו, כדי לשקף את הזיקה הבלתי-נפרדת בין מציאות פוליטית-פרגמטית לבין תכניות מדיניות ארוכות-טווח, המושתתות על אדני האוטופי. ההבחנה שמבחין גורני בין סוגי החשיבה הנוטה לאוטופי מושתתת על התייחסותה למציאות ההווה מזה, ולמציאות הנכספת מזה: בעוד שעניינה של המחשבה האוטופית היא בחברה העתידית, וזה של המחשבה 'האוטופית ריאליסטית', כדוגמת המחשבה המרקסיסטית הוא בחברה כמות שהיא, 'הגישה הריאליסטית-האוטופית', מציין גורני, 'מדגישה את הממד האוטופי במציאות', ורואה בו אחד המפתחות להבנת האוטופיה והמציאות כאחת (עמ' 4). הווה אומר: 'באוטופיה הריאליסטית הדגש הוא באוטופיה, ומבחינה זו היא משמשת חלופה (אלטרנטיבה) למציאות הקיימת. בריאליזם האוטופי הדגש הוא בריאליזם, והאוטופיה משמשת רק תיקון למציאות' (שם).

אמנם, מדגיש גורני, אין הוא חושב שתכניותיהם ארוכות-הטווח של המדינאים הנדונים בספרו השפיעו על המדיניות הציונית הלכה למעשה, כשם שאין הוא טוען שרק זדון לבם ו/או קוצר הראות של המדינאים הם שמנעו את מימושו. אולם בעצם עובדת הופעתן הרציפה של תכניות ארוכות-טווח, הנושאות מטען אוטופי לא מבוטל, וזאת דווקא בזרמיה המרכזיים של התנועה הציונית, יש לפחות כדי ללמד על מהותה של הציונות ועל אופיים של מנהיגיה ומדינאיה.

שהרי הדיונים בהן במוסדות המרכזיים של ההסתדרות הציונית, הסוכנות

היהודית והמפלגות הפוליטיות, וכן בשיחות עם מדינאים בריטים - מורים, כי הן חלק מהותי מן המחשבה הציונית, שניטלתה תדירות בין הכורח לתת תשובות למצבים משתנים בהווה, לבין הצורך במציאת פתרונות יסודיים - בעתיד (עמ' 5).

משמעם של הדברים: רציפות הופעתן של תכניות טעונות 'אנרגיה אוטופית' מורה שלא רק מבחינת שאיפותיה החברתיות-לאומיות, כדוגמת יצירת 'יהודי חדש' - הפיכת היהודי לפרודוקטיבי ובניית חברה אנושית צודקת יותר, אלא אף בשאיפותיה המדיניות, ובראש ובראשונה בתכנון יחסיה עם העם השכן, נישאה התנועה הציונית מכוחן של חזונות ו'אנרגיות' אוטופיים. אין לקרוא אפוא את האנתולוגיה שלפנינו בהקשר המידי של החיפושים אחר פתרונות אופטימליים לסכסוך היהודי-ערבי בלבד; שכן יותר משיש בתעודות המכונסות בחיבור שלפנינו כדי ללמד על אופיין ויעילותן של התכניות המועלות בהן, יש בהן כדי להורות על היכוון האוטופי שאפיין את הציונות החל מצעדיה הראשונים בתנועת חיבת-ציון.

על רקע האמור לעיל תובן טענתו הבסיסית של החיבור שאנו דנים בו, כי התנועה הציונית הונעה מכוחן של אנרגיות אוטופיות ביחסיה המדיניים עם הערבים, הן ערביי ארץ-ישראל והן מדינות ערב שכנותיה, והביטוי הבולט לכך הוא בתכניות המדיניות ארוכות-הטווח שביסודן עמד היבט פדרליסטי. אולם מכיוון שאין הדברים אמורים בתנועת שחרור לאומית כפשוטה, אלא בתנועה שהיה עליה לכבוש לה ארץ ולהביא אליה עם שברובו לא ישב בה וברובו אף לא גילה נטייה נלהבת לעשות כך, גאלץ גורני לכולל במסגרת התכניות המדיניות הנדונות רק את אותן התכניות 'לבניין חיים משותפים לשני הלאומים בארץ-ישראל', שאינן חורגות מהקונסנזוס הציוני (עמ' 6). הווה אומר: בחיבור שלפנינו מדובר באותן תכניות שקיבלו עליהן את סד הקונסנזוס הציוני, שארבעת רכיביו העיקריים היו העקרונות הבאים: הקשר שאינו ניתן לניתוק בין העם היהודי בכללותו לארץ-ישראל; 'רוב' יהודי בארץ-ישראל; שינוי המבנה הדמוגרפי, הכלכלי והחברתי של ארץ-ישראל כתוצאה ממפעל לאומי משותף של העם היהודי כולו; תחיית התרבות העברית והלשון העברית. שהרי בסופו של חשבון אין לנו עניין בתכניות אוטופיסטיות כשלעצמן, אלא דווקא באותן תכניות שיש בהן כדי להאיר את אופיה של הציונות כתנועה המונעת, אף בתחומי עשייה פוליטיים מובהקים, מכוחה של האוטופיה. משום כך בספר שלפנינו לא נדונות תכניותיהן של ברית-שלום או של ה'איחוד'. אגודות אלה, והדברים אמורים במיוחד ביחס לברית-שלום, חרגו מתחומי הקונסנזוס הציוני כשוויתרו על עקרון 'הרוב', וזאת אף על פי שה'איחוד' דיברה על רבים. לעומת זאת, תכניתה של מפלגת השומר-הצעיר, אף שהיתה חברה ב'ליגה' ודיברה על מדינה דו-לאומית, זכו לדיון ותייעוד בחיבור שלפנינו משום שלא חרגו מהקונסנזוס הציוני. שכן היא ראתה ב'רוב' יהודי ובעלייה תנאי לפתרון מקיף של שאלת היהודים, שהיה לדעתה, כלדעת רוב זרמיה של הציונות, מטרתה הסופית של הציונות.

חשיבותן של הַפְּרוֹת אלה נעוצה אפוא בראש ובראשונה בעובדה שהן חושפות

מחדש את היבטיה, הכמעט שכוחים, של התנועה הציונית כתנועה בעלת ממדים אוטופיסטיים. תנועה בעלת ממדים כאלו מטבעה אינה יכולה להסתפק לאורך זמן במציאות פרגמטית שגורה, שאינה אלא פשרה שהושגה מחמת אילווציה של מציאות קונקרטיית. יתרה מזו, תנועה שהאנרגיות המניעות אותה בכל תחומי עשייתה מקורן באוטופי אל לה לאבד את חזונה; שכן בד־כבד עם אָבֶדן החזון תאבד את המוטיבציה, שרק בעזרתה כבשה מפעם לפעם מקצת מן המקצת של 'מלכות שמים' כאן ועכשיו. הווה אומר: ברגע שהציונות, שבמוקדה שאיפת התחייה של העם היהודי, תאבד את חזונה – את שאיפותיה האוטופיסטיות האוניוורסליות, כדוגמת שלום, צדק חברתי וכדומה – היא תאבד אף את יכולתה לעצב ולכבוש את המידי במסגרת אילווציה של המציאות הנתונה, הפרגמטית מאופיה.

אם דברים אלו היו נכונים מאז ומעולם הרי שעתה, לפחות ככל שהם אמורים בתכניות פדרליות, הם נכונים קל וחומר. שכן, מצד אחד בימינו, כפי שמציין גורני, 'מתקרבת בטוחות החברה היהודית במדינת־ישראל למספר של חמישה מיליון, שהיה מטרתם האוטופית של המקסימליסטים הציונים – מז'בוטינסקי ובן־גוריון ועד בנטוב'. ואילו מצד שני 'מתחזקת ומתגבשת בקרב ערביי ארץ־ישראל התודעה הלאומית והשאיפה להגדרה עצמית'. שני תהליכים אלו, טוען גורני, הנוגדים אולי זה את זה בהווה אינם עשויים בהכרח לסתור זה את זה בעתיד, 'על רק זה', הוא מסיים, 'גובר הצורך האובייקטיבי של עמי המזרח־התיכון בשיתוף פעולה אזורי, אם חפצי חיים הם ודורשי קדמה כלכלית וחברתית' (עמ' 110). שהרי בסופו של חשבון, הצבת מטרות פוליטיות, כפי שהיטיב להבהיר מרטין בובר במאמרו המפורסם 'מדיניות ומוסר', חורגות במהותן מתחומיה של הפוליטיקה (מ' בובר, 'מדיניות ומוסר', ארץ לשני עמים, ירושלים 1988); הן נוגעות ב'עמקי ההיסטוריה ובכוחות הראשונים הקובעים היות וחדלונם' – דהיינו, גם בבחירת המטרה הפוליטית יש למוסר האוניוורסלי תפקיד מהותי כעיקרון קובע, אם כי לא־דווקא בלעדי.